

УДК 908(477.64-751.3):81'373.21](045)

НОВОУТВОРЕНІ «АРХЕОЛОГІЧНІ» ТОПОНІМИ
НА КАРТІ ОСТРОВА ХОРТИЦЯ.Олег Власов,
Національний заповідник
«Хортиця»

Стаття присвячена невеликому сегменту новітніх топонімів острова Хортиця, які сформувалися в останні 30–50 років у зв'язку з дослідженнями археологічних пам'яток і використанням їх у сфері туризму. Вперше простежено походження та історія впровадження у вжиток п'яти подібних імен місць, які запропоновано називати «археологічними топонімами». Створення нових назв для атрактивних анонімних локацій на думку автора сприяє заповненню топонімічних лакун на території національного заповідника.

Ключові слова: Хортиця, топоніміка, археологія, туризм.

The article is devoted to a small segment of the latest toponyms of the island of Khortytsia, which were formed in the last 30-50 years in connection with the study of archaeological sites and their use in tourism. For the first time, the origins and history of the introduction of five similar place names, which are proposed to be called «archaeological toponyms», have been traced. According to the author, the creation of new names for attractive anonymous locations contributes to the filling of toponymic gaps in the territory of the national reserve.

Key words: Khortytsia, toponymy, archeology, tourism.

Хортиця – унікальна пам'ятка природи та історії, один з найпопулярніших туристичних об'єктів нашої держави і визначне сакральне місце України. Острів, розташований на межі порожистої та плавневої частини Дніпра, поєднує на своїй відносно невеликій площі кілька природно-територіальних комплексів. Тісно взаємопов'язаними елементами його образу є розмаїття і краса краєвидів, значна кількість пам'яток давнини і

багатство топонімів. Останні є невід'ємною частиною культурного ландшафту Хортиці й зручними орієнтирами у просторі. На даний час на острові нараховується біля двох сотень імен місць, які можна поділити на кілька часових пластів. Причому процес утворення хортицьких топонімів, розпочатий у доісторичні часи, триває і сьогодні. Пропонована стаття присвячена невеликому сегменту топонімів наймолодшого хронологічного горизонту, що сформувалися в останні 30–50 років. Мова про ті, поява яких була викликана дослідженнями археологічних пам'яток і використанням їх у сфері туризму. Назвемо їх «археологічними топонімами».

Становлення Хортиці, як модерної святині відбулося за доби романтизму. Автор цілком поділяє думку Ю.Ю. Завгороднього стосовно ролі в цьому процесі творчості М.В. Гоголя та Т.Г. Шевченка. Острів звернув на себе увагу багатьох дослідників, діячів культури та туристів саме як місце, де знаходилася легендарна «перша Хортицька Січ» [1, с. 113]. Передовсім як «землю козацьку», розглядали Хортицю Д.І. Яворницький та Я.П. Новицький. Роботи цих авторів, написані в популярному в II пол. XIX ст. стилі подорожніх нотаток, стали своєрідними туристичними путівниками, де велику увагу приділено українським історичним переказам і топоніміці [2; 3, с.198–251; 4]. На той же період припадає творчість відомого краєзнавця К.Я. Гільдебранда, в автобіографічному творі якого зафіксована оригінальна менонітська топоніміка Хортиці, згодом цілком забута [5, с. 1–2].

Як слушно твердить Т.Б. Беценко, географічні назви – це факти історії та культури, їх вивчення є фундаментальною основою формування національної свідомості, виховання в особистості патріотичних почуттів [6, с. 12]. З цієї причини в Радянському Союзі 1930–50-х рр. сам інтерес до історичної топоніміки, як елементу традиційної культури, розглядався як певна опозиційність панівній ідеології і навіть міг стати приводом для репресій. Тодішня практика масових перейменувань населених пунктів та

вулиць мала на меті не лише стерти історичну пам'ять і впровадити культ правлячої партії, але й уніфікувати топонімію у межах усього СРСР [7].

Поступове відродження історичного краєзнавства почалося у II пол. 1950 – поч. 1970 рр., з відмовою від найбільш одіозних проявів сталінізму. Потужним поштовхом для відновлення топоніміки Хортиці стало оголошення острова Державним історико-культурним заповідником у вересні 1965 р. [8, с. 44]. Метою створення закладу було увічнення пам'яті запорозького козацтва, проте на території острова майже не збереглося видимих на поверхні землі матеріальних решток цього періоду, за винятком споруд Хортицького ретраншементу російської армії. За таких умов одним з інструментів сакралізації простору, знарядь перетворення Хортиці на козацький меморіал стали давні назви урочищ і пов'язані з ними перекази про запорожців. Уже 1 жовтня 1965 р. Запорізька обласна Рада приймає рішення про встановлення на території острова пам'ятних знаків [8, с. 49]. У 1972 р. було встановлено 108 знаків, велика частина яких містить назви хортицьких балок і скель [8, с. 306, 314, 328]. Тоді ж з'являються перші у післяреволюційні часи краєзнавчі праці, присвячені Хортиці й тексти екскурсій по острову. Такі автори, як М.П. Киценко, В.Г. Фоменко, І.М. Бічук, К.І. Сушко та Л.П. Юхимчук реактуалізують історичну топоніміку, яка на той час повністю вийшла з ужитку місцевого населення [9; 10; 11; 12]. Основними споживачами краєзнавчої інформації стають туристи, потік яких на Хортицю невинно збільшується. Так, якщо у 1980 р. було зареєстровано всього 65010 відвідувачів, то у 2008 – бл. 158,5 тис., а в 2009 – 198 тис. [13, с. 34–35].

Паралельно зростає обсяг археологічних досліджень. Якщо в період з 1953 по 1965 рр. епізодичні розкопки проводилися на чотирьох пам'ятках, то з 1968 по 1990 рр. досліджувалося вже біля десяти об'єктів, а з 1987 по 2021 рр. археологічні роботи на острові велися щорічно, причому часто на кількох об'єктах одночасно [14, с. 171–172]. Згідно даних Д.Р. Кобалія та

М.А. Остапенка наприкінці ХХ ст. на території Національного заповідника «Хортиця» вже нараховувалося біля 120 пам'яток археології [15, с. 16]. Згідно ж матеріалів «Зводу пам'яток історії та культури України», на 2016 р. їх було тільки 49 [16, с. 269–285]. Майже всі вони, як це прийнято в археологічній практиці, отримали назви за урочищами, в яких розташовані. Коли ж в одному урочищі наявні кілька об'єктів, то вони нумеруються [17, с. 272]. Як приклад, назвемо культовий комплекс доби бронзи Генералка-2. Проте, існує кілька випадків, коли пам'ятка знаходиться на значній відстані від будь-якого поіменованого урочища, внаслідок чого об'єкт не може отримати назву у звичайному порядку. Виходом у такій ситуації було створення нового топоніму й прив'язка пам'ятки до нього. Згодом, як буде показано нижче, такі новоутворені топоніми потрапляли на туристичні карти Хортиці, поступово входили в ужиток й органічно вписувалися у топонімічний ландшафт острова.

Слід зазначити, що створення нових топонімів у туристичних районах – доволі розповсюджена практика та популярний маркетинговий хід. Широко відомі Долина Привидів на горі Демерджі та «Великий Каньйон» у Криму [18, с. 58, 64]. На Хортиці кілька подібних «туристичних» топонімів з'явилося ще до революції 1917 р. Серед них – скеля Диван, «Запорозька ступа» на Середньому Стовпі, скеля Judenstein на північному кінці острова [3, с. 137; 4, с. 9; 19, с. 78]. Яскравий приклад новітньої топонімічної творчості у межах Запорізької області – Лиса гора в околицях м. Василівка, комплексна пам'ятка геології, палеонтології та археології, популярне місце проведення туристичних змагань. В районі Лисої Гори на узбережжі Каховського водосховища в останні десятиліття отримали нові назви десятки локацій – миси, пляжі, балки, струмки, галявини тощо [20, с. 37].

Урочище Протолче (Протовче). Схожий, але не ідентичний за написанням топонім кілька разів згадується в руських літописах у зв'язку з подіями XII–XIII ст., а саме: в розповідях про похід руських військ на

половців у 1103 р., про похід русі та чорних клобуків на половців у 1190 р. та про похід русько-половецьких військ проти татар у 1224 р. Створений у 1377 р. Лаврентіївський літопис, 1103 р.: «и поидоша на конихъ и в лодьяхъ, и придоша ниже порогъ, и сташа в протолчехъ в Хортичемъ островъ...» [21, с. 267]. Там само, 1224 р.: «а выгонци Галичьскыи приѣхаша в лодьяхъ по Днѣпру, и поидоша в море, бѣ бо лодій 1000, и поидоша в рѣку Днѣпръ, и возведоша пороги, и сташа у рѣкы у Хортици на бродѣ на протольчи» [21, с. 480]. Створений у 1420-х рр. Іпатіївський літопис, 1103 р.: «и поидоша на конихъ и в лодьяхъ, и приидоша ниже порогъ и сташа въ протолчехъ и в Хортичимъ островъ» [22, с. 183]. Там само, 1190 р.: «И тако совокупися с Черными Клобуки, и ѣхаша вборзѣ изъѣздомъ до Протолчии, и ту заяша стада многа Половецкая в Лузѣ в Днѣпровскомъ» [22, с. 451]. Там само, 1224 р.: «а выгонци Галичкыя придоша по Днѣпру и вѣидоша в море; бе бо людей тысяща, и воидоша во Днѣпръ, и возведоша пороги, и сташа у рѣкы Хорѣтицѣ на броду у протолчи» [22, с. 496]. Створений наприкінці XV ст. Радзивілівський літопис, 1103 р.: «И поидоша на конех и в лодьях, и приидоша ниже порога, и сташа въ проторчех въ Хортичемъ острове» [23, с. 101].

В описі Черкаського замку (1552 р.) згадуються «Уходъ Романовъский. Уходъ Протолчъ. Уходъ Кошоумъ» [24, с. 84]. Виходячи з контексту, автор вважає можливим пов'язати вищеназваний уход Протолч із літописним топонімом і локалізувати його саме в районі Хортиці. Схожу назву має невелика річка Протовч, яка впадає у Дніпро з лівого боку, між Ореллю та Самарою [25, с. 564; 26; 27, с. 450]. Проте, на нашу думку, вона є лише одним з багатьох на Півдні України прикладів ідентичних або схожих імен різних місць, таких, як річка Кам'янка, балка Тернувата тощо.

Протистояння зі Степом, битва на Калці та наступне монгольське завоювання Русі – важливі складові як імперського, так і українського національного міфу. Цим пояснюється значна увага до проблем історичної

географії Нижнього Подніпров'я XII–XIII ст. і, зокрема, до питання етимології та локалізації топоніму «Протолчі» (з кількох літописних форм вживаємо саме цю – О.В.), в чому серед дослідників немає одностайності. Так, А.І. Лизлов у своїй «Історії Скіфійській» (1692) першим з відомих нам авторів застосував щодо нього термін «урочище»: «И случившися со всеми воинствы половецкими приидоша на урочище Протолцы и оттуду двенадесятью днями приидоша на реку названную Калку...» [28, с. 16]. В.Н. Татищев, працюючи у 1730 рр. над своєю «Історією російською», пояснював слово «проторчі», як «пороги», тобто каміння, яке стирчить з води: «И тако совокупившися з черными клобуки, ехаша вборзе со ездом до проторчи (до порогов)» [29, с. 313–314]. Н.М. Карамзін на поч. XIX ст. висловлював припущення, що «протолчі» – це протоки або рукави Дніпра, які обтікають острів Хортицю [30, с. 79]. У наш час цю думку в цілому підтримують упорядники «Словаря русского языка XI–XVII веков» (1995), а також А.В. Комар (2014). Останній поточніше, що літописне «Протыльчъ» – це вузьке русло Старого Дніпра [31, с. 264; 32, с. 238]. У Н.П. Барсова (1865) «Протолчье – урочище в Киевской области» [33, с. 169]. І.І. Срезневський (1902) пояснював термін «протолчъ», як стиснене річкове русло, бистрину [34, с. 1599]. Із ним погоджується В.В. Німчук (1992) та А.П. Толочко (2005), при чому перший зауважує, що з'ясувати, йдеться тут про географічний термін, чи топонім, тепер важко [35, с. 126; 36, с. 234]. В.Г. Ляскоронський (1907) пов'язував з літописним топонімом багністі річки Стара та Нова Проточ, що течуть паралельно Дніпру, з його лівого боку, вище порогів. Свою думку він пояснював можливою помилкою переписувача літопису [37, с. 69–70]. А.А. Спіцин (1917) локалізував «Протолчье» поряд із гирлами р. Кінська [38, с. 37]. Л.Є. Махновець (1989) припустив, що «Протолчі» – урочище на правому березі Дніпра, вище від річки Хортиці, островів Великого і Малого Дубових і нижче від Вільного порога, а також брід коло урочища [39, с. 565].

К.В. Кудряшов (1948), послуговуючись етимологією І.І. Срезневського, локалізував «Протолчі» в районі Кічкаської переправи, розташованої вище Хортиці [40, с. 93, 131]. Погоджуючись із ним, С.А. Плетньова у 1990 р. згадувала «протолчі» – «широку правобережну долину середнього Дніпра», а також «Протолчіє на правому березі Дніпра, дещо вище Хортиці, коло броду через Дніпро» [41, с. 62, 160]. Сьогодні думку К.В. Кудряшова поділяють такі дослідники, як Ю.П. Князьков (2004), А.А. Астайкін (2012) та Д.Р. Кобалія (2018) [42, с. 42; 43, с. 4, 11; 14, с. 77].

П.О. Бурачков (1875), говорячи про «Протолчий брод», пояснював його назву, як «торний» і локалізував у південній частині острова Хортиці: «Русские переправились на левую сторону Днепра между островом Хортицею и Александровском, где глубина Днепра в 1874 году не превышала двух футов с половиною. Самое название брода Протолчьим может отвечать только этому одному месту ниже порогов Днепровских» [44, с. 305–306]. У 1960 рр. В.Г. Фоменко, розвиваючи гіпотезу П.О. Бурачкова, пояснював утворення «Протолчого броду» внаслідок накопичення намулів та піску, що їх виносила в Старий Дніпро річка Середня Хортиця, а в Новий Дніпро – Суха Московка [45, с. 548–550; 46, с. 92–93]. Думку вищезгаданих дослідників підтримав мовознавець О.С. Стрижак (1985) [47, с. 111]. А.Г. Ширяєв (2007), погоджуючись із локалізацією Протолчі, зауважує, що на його думку цей топонім означав не брід, а урочище в південній, плавневій частині острова Хортиці [48, с. 60].

Сьогодні схожій версії дотримуються чимало археологів та краєзнавців, для чого є достатньо підстав. Адже в літописах йдеться саме про брід поряд із островом та річкою Хортицею. На думку автора, ототожнювати Кічкаську переправу з бродом, як це робив К.В. Кудряшов, не правомірно, адже глибина Дніпра на Кічкасі, як відомо, була досить значна (від 12 до 24 м за даними гідрологічної експедиції 1930 р.) і перейти тут ріку вбрід було абсолютно неможливо [49, с. 111]. В той же час, такий брід через Старий

Дніпро існував південніше, у районі річки Середня Хортиця та піщаного острова Корнетівського про що повідомляв, зокрема, Я.П. Новицький: «В этом месте Днепр, в иные годы, до того мелеет, что его переходят вброд» [4, с. 67]. На «Плані дачі колонії Хортиці...» 1867 р. позначена ґрунтова дорога, що підходить сюди з боку острова, хоча сам брід не показаний [50]. Цим бродом восени 1920 р. форсували Дніпро війська білої армії генерала П.Н. Врангеля. У той час брід називався Бурвальдським – від назви правобережного менонітського села Бурвальде (Бабурка) [51, с. 367–373]. У 1944–1952 рр. у цьому ж місці функціонував тимчасовий залізничний міст [52].

Місцевість відома сьогодні, як «урочище Протолче», позначена на створеній Я.П. Новицьким у I пол. 1920 рр. схемі «о-в Хортиця на Дніпрі», як Нижня Голова («Голова Н.») [4, с. 41]. За даними краєзнавця Ю.А. Вілінова тут, на ріллі біля селища Виноградного, його колега Г. Марченко наприкінці 1960 рр. зібрав колекцію середньовічної кераміки й передав знахідки археологу О.В. Бодянському [53, с. 108]. Можливо, саме цей авторитетний дослідник першим висловив припущення щодо локалізації в цьому місці давнього поселення, пов'язаного з літописними подіями 1103, 1190 та 1224 рр. Принаймні, така гіпотеза отримала широку підтримку ще до проведення тут планомірних археологічних робіт. Про це свідчить, зокрема, рішення виконкому Запорізької міськради депутатів трудящих від 2.10.1969 р. У зв'язку з підготовкою святкування 200-річчя м. Запоріжжя (1970 р.) та увічненням пам'ятних місць, пов'язаних з історією міста та Запорозького козацтва, до 20 серпня 1970 р. на о. Хортиця було заплановане встановлення пам'ятних знаків. Серед них – знак № 2, «Место сбора русских дружин для походов против половцев и татар – обрыв над плавнями в южной части острова». Згідно схемі-додатку, він розташовувався в районі сучасного меморіально-туристичного комплексу «Протолче» [54, арк. 265–266].

У 1976 р. тут почалися планомірні розкопки. Ними встановлено існування на цьому місці значного поселення X–XIII ст., мешканці якого займалися землеробством, ремеслом, торгівлею та промислами. На думку дослідників, «Есть основания предполагать, что именно здесь располагалось славянское поселение X–XIII вв., упоминаемое в русских летописях... как «Протолче», где собирались русские дружины перед походами против кочевников степи» [55, с. 374–374]. У 1990 р. А.О. Козловським та В.Є. Іллінським на пам'ятці було відкрито ділянку невідомого раніше укріпленого золотоординського поселення XIV ст. Дослідники не заперечили його ототожнення з літописним «Протолчим» і вважали можливим відсунути верхню межу існування цього населеного пункту до поч. XVI ст. [56, с. 46; 57, с. 250–260]. Це припущення, висловлене в період святкування 500-річчя Запорозького козацтва, викликало появу сміливої гіпотези про «поселення Протолче», як прообраз Січі [58, с. 202–203; 59, с. 12–13]. У подальші роки вживання назви «Протолче» (або українізований варіант – «Протовче») стосовно пам'ятки в наукових працях стало історіографічною традицією [див. напр. 60, с. 18; 61, с. 197; 62, с. 356–357; 63, с. 92]. Неї дотримуються навіть ті дослідники, які, подібно Д.Р. Кобалія, не поділяють думки про локалізацію Протолчі у плавневій частині о. Хортиця, або, як А.В. Волков, вагаються в цьому питанні [15, с. 17; 64, с. 213].

У текстах лекцій та екскурсій по Хортиці «Протолчій брід» фігурував ще до початку археологічних робіт на середньовічному поселенні. Як приклад – текст відомого запорізького краєзнавця та екскурсовода І.М. Бічука (не датований, бл. 1970 р.) [11, с. 3–4]. У плавневій частині острова розміщував брід М.П. Киценко, автор популярної праці, розрахованої на широке коло читачів (1972) [65, с. 17]. Після початку розкопок поселення, вже у 1976 році, об'єкт потрапив у текст екскурсії І.М. Бічука, як «поселение бродников Протолчье» [66, с. 17]. Автори буклету «Хортиця» (1979) повідомляли, що «під Протолче мався на увазі не лише

брі́д, а й передусім слов'янське поселення на острові» [67, с. 9]. З відкриттям у 1983 р. Музею історії Запоріжжя (нині – Музей історії запорозького козацтва) артефакти, добуті під час розкопок пам'ятки, стали частиною експозиції, а свідчення про «поселення Протолче» увійшли до тексту екскурсій та путівника [68, с. 9]. В романтичну добу національного піднесення 1990 рр. і пізніше «статус» пам'ятки в популярних публікаціях значно підвищився. Так, А.Л. Сокульський називає його пристанню на острові Хортиці, великим давньоруським бродницьким поселенням [69, с. 116]. За словами О.М. Апанович, Протолча – укріплений слов'янський «городок» [70, с. 294]. Ю.А. Вілінов вбачав у «протоміському поселенні – літописному Протолчому» початок міста Запоріжжя (згодом шановний краєзнавець відмовився від своєї сміливої гіпотези) [71]. Нарешті, в докторській дисертації філологині В.В. Котович знаходимо згадку про «історичний град Протолча» [72, с. 299].

На поч. ХХІ ст. з'явилися перші докладні схеми та карти Хортиці, розраховані на туристів. Їх автори не тільки намагалися по мірі можливостей відобразити всі відомі з джерел традиційні назви, але й упроваджували нові топоніми. Так, на підготовленій М.А. Остапенком та Г.В. Остапенко у 2002 р. краєзнавчо-туристичній карті позначені, зокрема, «урочище Протолче», «слов'янське поселення Протолче» та «Протолчій брі́д» [73]. У 2006 р. Національним заповідником «Хортиця» в урочищі було створено меморіально-туристичний комплекс «Протовче» і розроблено маршрут пішохідної екскурсії по ньому [74, с. 12–13, 18–19]. У наступні роки подання інформації про цей об'єкт у туристичних буклетах та розміщення топоніму Протолче (Протовче) на схемах острова стало обов'язковим [75; 76; 77; 78, с. 2–3, 22–23; 79, с. 9; 80; 81, с. 16–17, 30; 82]. Інформацію про урочище та однойменний меморіально-туристичний комплекс можна знайти у багатьох ресурсах всесвітньої мережі Інтернет [див. напр. 83; 84; 85; 86]. Завдяки цьому топонім Протолче (Протовче) сьогодні широко використовується

працівниками Заповідника, туристичних фірм Запоріжжя та інших міст України, самодіяльними екскурсоводами, журналістами та туристами.

Балка Черняхівка. Ця невелика балка довжиною бл. 330 м розташована на Старому Дніпрі, за 1 км на північний захід від земляної дамби тимчасового залізничного мосту 1944–52 рр. і за 2,1 км на південний схід від балки Широкої (Оленячої). Жодне з відомих нам джерел XIX – поч. XX ст. не містить її назви. Я.П. Новицький тільки згадує її в 1917 р., описуючи урочища о. Хортиця у напрямку з півдня на північ: «От озера Домаха следуя далее, мишаем устья трех безымянных балок, у *последней из которых* (виділено О.В.) пролегает дорога к Днепру и плавням» [4, с. 66–67]. На схемі острова того ж автора вона навіть не показана графічно. На зображенні розташованої південніше великої балки бачимо напис «Корнетівщина» – назва урочища [4, с. 41, 67]. Згідно «Плану дачі колонії Хортиці...» 1867 р. ця балка називалася Корнише лехть, за даними Д.І. Яворницького – Корнійчиха [50; 3, с. 218; 87, с. 82].

Розкопками під керівництвом Н.Л. Козачок у 1990 р. у згаданій безіменній балці було досліджене поселення так званої черняхівської археологічної культури III – першої половини V ст. н.е. [14, с. 74]. Позаяк місце розташування пам'ятки не мало назви, об'єкт було прив'язано до сусідньої Корнійчихи. Так він локалізований в науковій статті Д.Д. Никоненка (2011) і популярному буклеті «Стародавня Хортиця. Доба середньовіччя» (2012) [88, с. 178; 78, с. 4]. Ще до цих публікацій одним з археологів Заповідника було запропоновано надати безіменній мальовничій балці, де знаходиться давнє поселення, назву «Черняхівка». Цей крок викликаний як необхідністю більш точно прив'язати пам'ятку, так і бажанням заповнити топонімічну лакуну. Новий топонім походить від назви археологічної культури, епонімною пам'яткою якої є могильник у с. Черняхів на Київщині, досліджений В.В. Хвойкою у 1899–1901 рр. [89, с. 374].

Вперше з'явившись на карті о. Хортиця у 2006 р., топонім «Черняхівка» зустрічається в кількох туристичних схемах останніх років [74, с. 13; 76; 77; 78; 81, с. 17; 82]. На неофіційному сайті О. Толмачова розміщено художній опис цієї балки [90].

Скіфський стан (Зорова могила). Цей об'єкт знаходиться на підвищеному плато Хортиці, у південній частині острова, на північ від верхів'я б. Корнійчиха. Вперше він згаданий Я.П. Новицьким у 1917 р., як «п'ятий могильник», де на той час було 28 курганів. Два найбільших із них стояли по обидва боки від дороги, що прямує вздовж Хортиці. На схемі острова I пол. 1920 рр. могильник позначено цифрою «V» [4, с. 29, 39, 41].

На краєзнавчо-туристичній карті 2002 р. у складі V курганної групи поійменовано два найбільших кургани – Зорова могила і розташований на північ від неї курган Потьомкінський [73]. Щодо першого із цих курганів, у нас немає ніяких даних про те, що його сучасна назва вживалася раніше II пол. XX ст. Найвірогідніше, її було створено «в екскурсійних цілях». За даними Ю.А. Вілінова на поч. 1980 рр. назва «Зорова» вже побутувала принаймні в середовищі запорізьких краєзнавців та екскурсоводів. Сам топонім сьогодні пояснюється тим, що з кургану можна «зріти» широку панораму на багато кілометрів.

Щодо назви кургану Потьомкінського, слід зауважити, що в даному випадку упорядники краєзнавчо-туристичної карти припустилися помилки, локалізуювши цей топонім у складі п'ятої курганної групи. За свідченням Д.І. Яворницького, «Потьомкін курган» отримав свою назву за прізвищем власника о. Хортиці князя Г.А. Потьомкіна, який у 1780 рр. планував звести на цьому місці палац. Судячи зі слів автора, «Потьомкін курган» знаходився над Новим Дніпром, нижче балки Корнієвої, і являв собою не давню могилу, а узвишшя, звідки відкривався краєвид на села Вознесенівку, Слобідку, Шенвіз і місто Олександрівськ. Під «курганом» на березі ріки знаходився виступ Нижня Голова [3, с. 232–237]. Той самий виступ на схемі острова,

складений Я.П. Новицьким, названий Середньою Головою. Вона, за його словами, увінчана пагорбом, який іменується Потьомкінським курганом [4, с. 41, 64]. На плані Хортиці сер. XIX ст. тут же, над Новим Дніпром, позначене «Место, было предназначено Князем Потемкиным для построения дома» [91]. У наш час тут стоять будинки вул. Овочівників.

На поч. XXI ст. у складі п'ятої курганної групи збереглося тільки 3 давніх насипи. Після проведення у 2005 р. досліджень зруйнованих курганів пам'ятка була музеєфікована: тут з'явилося 7 нових насипів різної форми та розміру, увінчаних автентичними та новоробними скульптурами та стелами [14, с. 34-35]. Саме тоді було створено меморіально-туристичний комплекс «Скіфський стан», центром якого став курган Зорова могила. Цей комплекс у перспективі мав поєднатися екскурсійним маршрутом «Скіфський шлях» із запроектованим у складі третьої курганної групи «Музеєм-курганом» та городищем на скелі Совутиній [92, с. 12–13]. З 2006 р. на об'єкті регулярно проводяться екскурсії [74, с. 18–19]. У розрахованій на туристів друкованій продукції він, як правило, має назву «Скіфський стан (Зорова могила)» або «Скіфський Стан» [75; 77; 79, с. 6; 80; 81, с. 16–17, 26; 82; 93, с. 18; 94; 95].

Висота Канфарка. Ця підвищена ділянка острівного плато знаходиться у північно-західній частині Хортиці, за 300 м від Старого Дніпра, між автомобільною трасою зі сходу та дитячим оздоровчим центром «Чайка» з заходу. У 1995 р., під час археологічної розвідки перед прокладанням газогону, тут було виявлено унікальний поминально-поховальний комплекс скіфського часу. Серед речових знахідок були фрагменти давньогрецького чорнолакового канфару кін. IV ст. до н.е. Оскільки місце розташування пам'ятки було безіменним, ще під час розкопок ця висота за пропозицією Д.Р. Кобалія отримала назву «Канфарка», зафіксовану в археологічному звіті [14, с. 64; 96, с. 3–5].

Згодом топонім «Канфарка» з'являється у туристичній друкованій продукції та інтернет-публікаціях [73; 74, с. 15; 75; 80, с. 23; 93, с. 19; 97; 98].

У 2017 р. був розроблений та втілений проект облаштування так званого «Хортицького лабіринту» – системи перехрещених алей та галявин загальною площею бл. 40 га. В межах цієї паркової зони потрапило кілька окремих локацій, зокрема, висота Канфарка з розташованим на ній скіфським могильником. Археологічна пам'ятка, яка не має ознак на поверхні землі, була візуалізована інформаційним аншлагом зі світлинами та текстовим супроводом [99, с. 201-202].

Висота Брагарня. Ділянка острівного плато, розташована у північно-східній частині Хортиці, між балками Совутина з півночі та Велика Молодняга з півдня, не мала традиційної давньої назви. Це місце тільки згадувалося у переказі про гайдамацький скарб, записаному Я.П. Новицьким від К. Лупая у 1885 р.: «На Хортицькім острові, біля Савутиної балки, єсть високий майдан: там гайдамаки сховали клад» [4, с. 79]. Балка, розташована південніше, сьогодні відома під назвою Велика Молодняга. Цей топонім, а також його варіанти – Молодняга, Молоднягівська – застосовував Д.І. Яворницький у кін. XIX ст. [3, с. 221, 227, 232]. Я.П. Новицький називав Великою Молоднягою довге піщане узбережжя Нового Дніпра між скелями Совутиною та Вошивою, заросле молодим осокорняком [4, с. 55]. Балку, розташовану між скелями, автор називав Брагарнею. Тут ще в сер. XIX ст. мешканці лівобережного села Вознесенівка збирали груші й кислиці для варіння браги [4, с. 40, 55, 80].

Навесні 1993 р. на безіменній тоді висоті між двома вище згаданими балками М.А. Остапенком було виявлено рештки споруди з гранітних брил, після чого почалося її дослідження. Для чіткого атрибутування об'єкту в майбутньому за цією територією було закріплено назву «Висота Брагарня» [100, арк. 5]. В результаті робіт 1993, 1998 і 1999 рр. відкрито орієнтовану з NO на SW мегалітичну споруду доби бронзи, що складалася з трьох кромлехів і сімох закладок, серед яких знаходилися 15 антропо- та фаломорфних стел. Дослідники припустили зв'язок цього комплексу з

астрально-солярними культами та спостереженнями [101]. Після завершення розкопок брили споруди було піднято на денну поверхню і комплекс реконструйовано «в первісному вигляді». У 2006 р. тут проведені заходи з консервації та благоустрою [102, с. 36-38].

З моменту відновлення культова споруда стала одним з головних сакральних об'єктів для запорізької громади неоязичників, отримавши від них назву «Святилище-обсерваторія» [103, с. 92–95]. Тут відбуваються регулярні богослужіння [104; 105, с. 135]. Святилище є центральним об'єктом популярної пішохідної екскурсії «Сила духів», яку проводять працівники Національного заповідника «Хортиця» [74, с. 18–19]. За таких умов оронім «Брагарня» (варіант – «Висока Брагарня») вже давно і міцно увійшов у вжиток краєзнавців, гідів і туристів з різних місць України, потрапив у туристичні брошури, схеми та інтернет-публікації [73; 74, с. 16; 75; 80; 81, с. 24; 82; 106; 107; 108, с. 12–13; 109; 110].

Таким чином, нами розглянуто п'ять топонімів, що з'явилися на карті острова Хортиці в останні десятиліття у зв'язку з відкриттям нових археологічних пам'яток. Успішному закріпленню цих новоутворених імен місць сприяла передовсім інтенсивна наукова та просвітницька діяльність Заповідника – проведення розкопок, використання нововідкритих пам'яток в екскурсійній роботі, випуск друкованої продукції, розрахованої на широкого споживача. Специфіка «археологічних» топонімів Хортиці обумовлює обмеження сфери їх ужитку головним чином науковцями, краєзнавцями-аматорами, гідами та екскурсантами-споживачами краєзнавчо-туристичної інформації. До речі, подібний стан не набагато відрізняється від ситуації кін. ХІХ ст., коли, наприклад, менонітська топоніміка, вживана мешканцями острова, була невідома їхнім сусідам-українцям. Навіть знавців традиційних українських назв серед місцевих мешканців дослідникам доводилося буквально вишукувати. При чому коло цих осіб з роками звужувалося. Про це вже у 1887 р. писав у своєму листі до Д.І. Яворницького Я.П. Новицький:

«Диды меньше уже знают теперь, чем мы с тобою. Балки на острове Хортица ты знаешь все. Островов (кроме Розстебина) новых не назвали» [111, с. 288].

Не має сумніву в тому, що процес утворення нових імен місць на Хортиці триватиме в майбутньому. Найбільше до цього спонукає необхідність заповнення топонімічних лакун. Адже на острові, який є популярним центром туризму й пленером для багатьох митців, залишається чимало атрактивних анонімних локацій, зокрема невеликих балок і скель на узбережжі Старого Дніпра. Відкриття й дослідження в такому місці археологічної пам'ятки тільки сприяє створенню нового топоніма.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Zavhorodnii Yu.Yu. Taras Shevchenko i ostriv Khortytsia: moderni vytoky vidrozhennia davnoi sviatyni. *Ukrainoznavstvo*. 2008. № 3. S. 112–115.
2. Evarnytskyi D.Y. Ostrov Khortytsa na reke Dnepre. *Kyevskaia staryna*. 1886. T. XIV. S. 41–90.
3. Evarnytskyi D.Y. Zaporozhe v ostatkakh staryny y predanyiakh naroda. Ch. 1. SPb. : yzdanye L.F. Panteleeva. 1888. 294 s.
4. Novytskyi Ya.P. Ostrov Khortytsa na Dnepre, eho pryroda, ystoryia, drevnosty (za rukopysom 1917 r.). Zaporizhzhia : Tandem-U, 2005. 120 s.
5. Fondy NZKh. NDF-12990. Hildebrand K. Unsere Lebensbeschreibung. Chortitza, 1891.
6. Betsenko T.B. Vstup do toponimiky. Navchalnyi posibnyk. Sumy, 2019. 153 s.
7. Masenko L. Yak pozbutysiaadianskoi spadshchyny v toponimii. *Den*. 2013, 18 chervnia. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/podrobici/yak-pozbutisya-radyanskoyi-spadshchini-v-toponimiyi> (дата звернення: 14.08.2022).
8. Zberezhemo tuiu slavu. Hromadskyi rukh za uvichnennia istorii ukrainskoho kozatstva v druhii polovyni 50-kh-80-kh rr. XX st. Zbirnyk dokumentiv i materialiv. K. : Ridnyi krai, 1997. 474 s.

9. Kytsenko M.P. Khortytsia v heroitsi i lehendakh. Dnipropetrovsk : Promin, 1967. 83 s.
10. Fomenko V.H. Khortytskaia staryna. *Zapovidna Khortytsia*. Vyp. 1. Zaporizhzhia : Dyke Pole, 2006. S. 73–150.
11. Bychuk Y.M. Ostrov Khortytsa. Proshloe, nastoiashchee y budushchee. 39 s. URL: <https://zounb.zp.ua/resourse/zaporizkyy-kray/iz-dorobku-zaporizhciv/ivan-mihajlovich-bichuk/ostrov-hortica-proshloe-nastoyashhee-i-budushhee>. (дата звернення:)
12. Sushko K.Y., Yukhymchuk L.P. Po Khortytse. Putevodytel. Dnepropetrovsk : Promyn, 1989. 95 s.
13. Lysenko T.M. Natsionalnyi zapovidnyk «Khortytsia»: 45 rokiv postupu. Zaporizhzhia, 2010. 62 s.
14. Kobaliia D. Stezhkamy Novytskoho. Istorychnyi putivnyk po Khortytsi. Zaporizhzhia : Dyke Pole, 2018. 180 s.
15. Kobalyia D. Ostapenko M. Klassyfykatsyia, otsenka y lokalyzatsyia ystoryko-arkheolohycheskykh obektiv Natsyonalnoho zapovednyka «Khortytsa». *Kulturolohichni visnyk*. 1998. Vyp. 4. S. 16–24.
16. Materialy do bahatotomnoho «Zvodu pamiatok istorii ta kultury Ukrainy»: Zaporizka oblast. Kn. 1. «Zaporizhzhia» / NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy; Tsentr doslidzhen istoriko-kulturnoi spadshchyny Ukrainy. K., 2016. 350 s. URL: <http://www.history.org.ua/?libid=11022> (дата звернення: 22.08.2022).
17. Mykhalchyshyn I.R. Metodychni rekomendatsii po skladanniu pasportiv ta oblikovykh kartok na obiekty kulturnoi spadshchyny za vydom «arkheolohichni» (proekt). *Pratsi Naukovo-doslidnoho instytutu pamiatkookhoronnykh doslidzhen*. 2006. Vyp. 6. S. 268–278.
18. Lebedynskyi V.Y., Kyrychenko L.P. Krym – muzei pod otkrytym nebom. Symferopol : Sonat, 2002. 184 s.

19. Rempel D.G., Rempel Carlson C. A Mennonite Family in Tsarist Russia and the Soviet Union, 1789–1923. Toronto – Buffalo – London : University of Toronto Press, 2002. 372 p.
20. Mazko B. Istoriia Svit, perevazhno Vasylivky. Vasylivka, 2019. 515 c.
21. Letopys po Lavrentyevskomu spysku. Yzdanye Arkheohrafycheskoi komysyy. SPb. : Typohrafiya Ymperatorskoi Akademyy Nauk, 1872. 590 (?) s.
22. Letopys po Ypatskomu spysku. Yzdanye Arkheohrafycheskoi komysyy. SPb. : pechatnia V. Holovyna, 1871. 703 (?) s.
23. PSRL. T. 38. Radzyvylovskaiia letopys / Yzd. podh. M.D. Pryselkovym. L. : Nauka, 1989. 177 s.
24. Arkhyv Yuho-Zapadnoi Rossyy, yzdavaemyi Komysseyeu dlia razbora drevnykh aktov, sostoiashechi pry Kyevskom, Podolskom y Volynskom heneral-hubernatore. Ch. VII. T. I. Akty o zaselenyy Yuho-Zapadnoi Rossyy. K. : typohrafiya H.T. Korchak-Novytskoho, 1886. 659 s.
25. Velychko S.V. Litopys. T. 2. K. : Dnipro, 1991. 642 s.
26. Heneralnaho plana Novomoskovskaho uezda chast III. Svydetelstvoval starshyi zemlemer tytuliarnyi sovetnyk Sokolov. Kopyroval pomoshchnyk Yvan Dahaev.
27. Slovnyk hidronimiv Ukrainy / Red. kol. A.P. Nepokupnyi, O.S. Stryzhak, K.K. Tsiluiko. K. : Naukova dumka, 1979. 782 s.
28. Lyzlov A.Y. Ystoryia Skyfyyskaia. M. : Nauka, 1990. 520 s.
29. Tatyshchev V.N. Sobranie sochineniy: V 8-my tomakh (5-ty knyakh): T. 4. Ch. 2. Ystoryia Rossyyskaia: Reprint s yzd. 1964 h. M. : Ladomyr, 1995. 556 s.
30. Karamzyn M.N. Ystoryia gosudarstva Rossyiskaho. Knyha I (tomy I, II, III y IV.). SPb. : v typohrafiy Eduarda Pratsa, 1842. Prymechaniya 200 k tomu I (S. 79).
31. Slovar russkoho yazyka XI–XVII vekov. Vypusk 20 (Prysvoenye – Prochnutysia). M. : Nauka, 1995. 288 s.

32. Komar A.V. Mesto hybely kniazia Sviatoslava: poysky, lehendy, hypotezy, mystyfykatsyy. *Stratum plus*. 2014. № 5. S. 235–256.
33. Barsov N. Materyaly dlia ystoryko-heohrafycheskoho slovaria Rossyy. Heohrafycheskyi slovar russkoi zemly (IX–XIV st.). Vylna : v typohrafyy A. Syrkyina, 1865. 220 s.
34. Sreznevskiy Y.Y. Materialy dlia slovaria drevne-russkaho yazyka po pysmennym pamiatnykam. SPb. : Typohrafiia Ymperatorskoi Akademiy Nauk, 1902. Tom vtoroi (L – P). 1802 s.
35. Nimchuk V.V. Davnoruska spadshchyna v leksytsi ukrainskoi movy. K.: Naukova dumka, 1992. 412 s.
36. Tolochko A. «Ystoryia rossyiskaia» Vasylyia Tatyshcheva: ystochnyky y yzvestyia. M. : Novoe lyteraturnoe obozrenye; K. : Krytyka, 2005. 544 s.
37. Liaskoronskyi V.H. Russkye pokhody v stepy v udelno-vechevoe vremia y pokhod kn. Vytovta na tatar v 1399 roku. S.Pb. : Senatskaia typohrafiia, 1907. 122 s.
38. Spytyn A.A. Russkaia ystorycheskaia heohrafiia. Uchebnyi kurs. Petrohrad : Typohrafiia Ya. Bashmakov y K^o, 1917. 68 s.
39. itopys ruskyi / Per. z davnorus. L.Ye. Makhnovtsia. K. : Dnipro, 1989. 591 s.
40. Kudriashov K.V. Polovetskaia step. Ocherky ystorycheskoi heohrafiy. M. : OHYZ, Heohrafyzy, 1948. 159 s.
41. Pletneva S.A. Polovtsy. M. : Lomonosov, 2010. 211 s.
42. Kniazkov Yu.P. Heohrafycheskoe nazvanye «Khortytsa» v sostave toponymycheskoho riada. *Pershyi mizhnarodnyi konhres «Natsionalna perlyna Zaporizhzhia: vprovadzhennia innovatsiino-infestytsiinykh tekhnolohii harmonizatsii bioekosystemy o. Velyka Khortytsia»*. 26-28 veresnia 2004 roku. Tezy dopovidei. Zaporizhzhia : ZDU, 2004. S. 42–43.

43. Astaikyn A.A. «Y byst na Kalkakh velyka bran»: eshche raz o khronolohycheskoi y heohrafycheskoi rekonstruktsyy sobytyi y 1223 h. *Batyr*. 2012. № 1–2 (4–5). S. 2–18.
44. Burachkov P. Zametky po drevnei heohrafyy Novorossyiskoho kraia (Pysma k prof. F.K. Brunu). *Yzvestyia Ymperatorskoho Russkoho heohrafycheskoho obshchestva*. 1875. T. 11. S. 301–321.
45. Fomenko V.H. Hde byl drevnyi Protolchyi brod? *Yzvestyia Vsesoiuznogo Heohrafycheskoho obshchestva*. 1963. T. 95, vyp. 6. S. 547–550.
46. Fomenko V.H. Khortytskaia staryna. *Zapovidna Khortytsia*. Vyp. 1. Zaporizhzhia : Dyke Pole, 2006. S. 73–150.
47. Zheliezniak I.M, Korepanova A.P., Masenko L.T., Stryzhak O.S. Etymolohichniy slovnyk litopysnykh heohrafichnykh nazv Pivdennoi Rusi. K. : Naukova dumka, 1985. 252 s.
48. Shyriaev A.H. O meste hybely Sviatoslava Yhorevycha. *Muzeinyi visnyk*. 2007. Vyp. 7. S. 58–61.
49. Svirenko D.O. Dniprovske vodoskhovyshche. Hidrobiolohichne doslidzhennia. Dnipropetrovsk, 1938. T. I. 210 s.
50. DAZO, f. 264, op. 1.
51. Markov y markovtsy. M. : NP «Posev», 2001. 552 s.
52. Borysenko O.Ye. Tymchasovi mosty cherez r. Dnipro (1944–1952). *Muzeinyi visnyk*. 2002. № 2. S. 122–125.
53. Vilinov Yu.A. Khortytsia – ostriv u filihrani epokh ta shliakhiv (Khortytskyi kolazh). Zaporizhzhia : Polihraf, 2005. 208 s.
54. DAZO, f. R-75, op. 6, spr. 414.
55. Sokulskyi A.L., Shevchenko T.K., Bodianskyi A.V., Rohozhkyna L.V. Raskopky slavianskoho poselenia na o-ve Khortytsa. *Arkheolohycheskye otkrytia 1976 hoda*. M. : Nauka, 1977. S. 373–374.
56. Kozlovskyi A.O., Ilinskyi V.Ye. Kozatski starozhytnosti ponyzzia Dnipra. *Arkheolohiia*. 1991. № 4. S. 42–58.

57. Ilinskyi V.E., Kozlovskiy A.A. Zolotoordynskoe poselenye na o. Khortytsa. *Drevnosty Stepnoho pry Chernomoria y Kryma*. 1993. Vyp. IV. S. 250–263.
58. Shevchenko T.K. Do istorii pytannia pro vynyknennia Zaporozkoi Sichi (doslidzhennia poselennia X–XIV st. na o. Khortytsi). *Problemy istorii zaporozkoho kozatstva v suchasniy istorichniy nauci ta muzeiniy praktitsi*. Dnipropetrovsk, 1990. S. 202–203.
59. Shapovalov H.I. To chy bula na Khortytsi Sich? *Pamiatky Ukrainy*. 1989. № 4. S. 12–13.
60. Ostapenko M.A., Mirushchenko O.P. Naibilshyi ostriv na Dnipro (istoryko-arkheolohichniy narys). *Zapovidna Khortytsia*. 2006. S. 11–33.
61. Sokulskiy A.L. Kozatska Khortytsia. Istoryko-kulturne znachennia v protsesi vynyknennia i stanovlennia zaporozkoho kozatstva. Zaporizhzhia : KPU, 2008. 764 s.
62. Shapovalov H., Ilinskyi V. Serednovichni maisterni peredmistia poselennia «Protoch» na ostrovi Khortytsia: pidsumky doslidzhen. *Naukovi studii*. 2015. Vyp. 8. S. 346–360.
63. Pleshyvenko A. Rus y pechenehy v svete arkheolohicheskikh pamiatnykov Nyzhneho Podneprovia. *Colloquia Russica*. 2017. Series I, vol. 7. S. 87–114.
64. Volkov A.V. Istoriia doslidzhennia litopysnoi pamiatky «Protoch». *Zapovidna Khortytsia*. 2017. S. 210–213.
65. Kytsenko M.P. Khortytsia v heroitsi i lehendakh. Dnipropetrovsk : Promin, 1972. 132 s.
66. Bychuk I.M. Turystskiy vodnyy marshrut vokruh o. Khortytsa. Zaporozhe, 1976. 29 s. URL: <https://zounb.zp.ua/resourse/zaporizkyy-kray/iz-dorobku-zaporizhchiv/ivan-mihajlovich-bichuk/turistskij-vodnyj-marshrut-vokrug-o-hortica> (data zverнення: 22.09.2022).
67. Khortytsia. Chortiza. Fotobuklet. K. : Mystetstvo, 1979. 48 s.

68. Shevchenko T.K., Holubkova T.M. Muzei ystoryy Zaporozhia. Putevodytel. Dnepropetrovsk : Promin, 1985. 40 s.
69. Sokulskyi A.L. Vikhy krai shliakhu. *Narodna pamiat pro kozatstvo*. Zaporizhzhia : SP «Interbuk». 1991. S. 109–154.
70. Apanovych O.M. Rozpovidi pro zaporozkykh kozakiv. K. : Dnipro, 1991. 335 s.
71. Vylynov Yu. Horodu Zaporozhe – 900 let?! Novaia kontseptsyia opredelenyia vozzrasta nasheho horoda. *Nash horod*. 24 yiunia 1992.
72. Kotovych V.V. Oikonimichnyi prostir Ukrainy: onomastychnyi ta linhvokulturolohichnyi aspekty : dys. na zdobuttia naukovooho stupenia doktora filolohichnykh nauk : 10.02.01. Luts'k, 2020. 845 s.
73. Ostapenko M.A., Ostapenko H.V. Khortytsia. Kraieznavcho-turystychna karta. Zaporizhzhia : TOV «Vaterpas Print», 2002.
74. Ostapenko M.A. ta in. Vseosiazhna Khortytsia. Atlas. Zaporizhzhia : Dyke Pole, b/r [2006]. 23 c.
75. Zaporozka Sich. O. Khortytsia. K. : Orteli, 2010.
76. Velykoluzhskye plavny. Karta M 1:25000. h. Zaporozhe. Karta M 1:35000. Zaporozhe : ChP HYS tsentr «Hradostroytel», 2010.
77. O. Khortytsia. Kartohrafycheskoe kraevedcheskoe yzdanye. Khortitsa. Illustrated map. Zaporozhe : ChP Suprunenko, 2012.
78. Starodavnia Khortytsia. Doba serednovichchia. Uporiadnyk M. Ostapenko, Tekst O. Vlasov. Zaporizhzhia : PP «Antipov», b/r [2012]. 31 s.
79. Welcome ostriv Khortytsia. Zaporizhzhia : AA «Tandem», 2016. 15 s.
80. Vlasov O.Yu. Natsionalnyi zapovidnyk «Khortytsia». Kraieznavcho-turystychna skhema. K. : Volf, 2016.
81. Tatarintsev S., Dudarenko S., Okhrimenko S., Moiseienko S. Khortytsia – vashe mistse syly. Zaporizhzhia : Dyke Pole, 2018. 30 s.
82. Vlasov O.Yu. Natsionalnyi zapovidnyk «Khortytsia». Kraieznavcho-turystychna skhema. K. : Volf, 2019.

83. Protovche. Ostriv Khortytsia. Ofitsiyni sait zapovidnyka. URL: <https://ostriv.org/tourist/protovche/> (дата звернення: 22.09.2022).
84. Protolche. Natsionalnyi zapovidnyk Khortytsia. URL: <https://hortica.zp.ua/ua/guide/south/63-protolche> (дата звернення: 22.09.2022).
85. Memorialno-turystychnyi kompleks «Protovche». Mandrui Zaporizhzhiam. URL: <https://discover.zp.ua/locations/memorialno-turisticheskiy-kompleks-protolche> (дата звернення: 22.09.2022).
86. Protovche. Googl maps. URL: <https://www.google.com.ua/maps/place/Протолче/> (дата звернення: 22.09.2022).
87. Evarnytskyi D.Y. Volnosty zaporozhskykh kozakov. Ystorykotohrafycheskyi ocherk. SPb. : Typohrafiya Y.N. Skorokhodova. 1890. 385 s.
88. Nykonenko D.D. Ostriv Khortytsia v dobu Velykoho pereselennia narodiv. *Zapovidna Khortytsia*. 2011. S. 177–179.
89. Arkheolohiia Ukrainy: Kurs lektsii: Navch. Posibnyk / za red. L.L. Zalizniaka. K. : Lybid, 2005. 504 s.
90. Balka Cherniakhivka. Natsionalnyi zapovidnyk Khortytsia. URL: <https://hortica.zp.ua/guide/center/61-chernyahovka> (дата звернення: 22.09.2022).
91. Plan kolonyy Ostrovo-Khortytsy. Ekaterynoslavskyi hubernskyi ynzhenier Adymovych. [bl. 1850 r.]. NBUV, 17291.
92. Serdiuk O. Prohrama muzeiefikatsii pamiatok Natsionalnoho zapovidnyka «Khortytsia»: zmist i pershi kroky realizatsii. *Pamiatky Ukrainy*. 2007. № 2. S. 5–13.
93. Starodavnia Khortytsia. Skifska doba. VII–III stolittia do n.e. Tekst M. Ostapenko. Zaporizhzhia : AV Antipov, b/r [2007]. 22 s.
94. Skifskyi stan. Khortytsia. Ofitsiyni sait zapovidnyka. URL: <https://ostriv.org/tourist/skifskij-stan-2/> (дата звернення: 22.09.2022).

95. Skifskiy stan. Natsionalnyi zapovidnyk Khortytsia. URL: <https://hortica.zp.ua/ua/guide/center/62-skifskiy-stan> (дата звернення: 22.09.2022).

96. NA NZKh 809. Ostapenko M.A. Zvit za arkeolohichnu ekspedytsiiu «Khortytsia-95».

97. Parkovi zony. Dendropark ta Khortytskyi labirynt. Ostriv Khortytsia. Ofitsiynyi sait zapovidnyka. URL: <https://ostriv.org/tourist/dendropark/> (дата звернення: 22.09.2022).

98. Khortytskyi labirynt. Natsionalnyi zapovidnyk Khortytsia. URL: <https://hortica.zp.ua/ua/guide/north/286-labirynt> (дата звернення: 22.09.2022).

99. Vasylenko S.V. «Labirynt» na ostrovi Khortytsia. Zapovidna Khortytsia. 2018. Vyp. VII. S. 199–203.

100. Ostapenko M.A. Zvit za arkeolohichnu ekspedytsiiu «Khortytsia-98» Natsionalnoho zapovidnyka «Khortytsia». Zaporizhzhia, 1999. 17 ark.

101. Teslenko D.L., Ostapenko M.A. Mehalitychne kultove sporudzhennia doby bronzы na o. Khortytsia. *Ruske Pravoslavne Kolo*. URL: <https://www.svit.in.ua/stat/st29.htm> (дата звернення: 22.09.2022).

102. Hutsuliak R., Hloba Yu., Poliatskova N. Konservatsiino-restavratsiini roboty v Khortytskomu zapovidnyku. *Pamiatky Ukrainy*. 2007. № 2. S. 36–45.

103. Pashnyk S.D. Symvolika sviatylyshcha-observatorii na o. Khortytsia ta sprobа yii interpretatsii. *Khortytskyi seminar. Sakralna heohrafiia i fenomen palomnytstva: vitchyzniani i svitovyi kontekst*. Zaporizhzhia : Dyke Pole, 2012. S. 92–103.

104. Opys bohoslavleniia na khortytskomu sviatylyshchi-observatorii. *Ruske Pravoslavne Kolo*. URL: <https://www.svit.in.ua/obr/obl.htm> (дата звернення: 22.09.2022).

105. Smorzhevska O. Sakralnist ostrova Khortytsia v zhytti Ruskoho Pravoslavnoho Kola (RPK). *Etnichna istoriia narodiv Yevropy*. 2016. Vyp. 49. S. 132–140.

106. Zaporizhzhia. Plan mista. K. : Kartohrafiia, 2003.
107. Zaporizhzhia do kozhnoho budynku. Atlas. K. : Kartohrafiia, 2006. 96 s.
108. Starodavnia Khortytsia. Epokha kameniu ta bronzy. Avtor tekstu ta uporiadnyk M.A. Ostapenko. Zaporizhzhia : AV Antipov, b/r [2007]. 24 s.
109. Sviatylyshcha. Ostriv Khortytsia. Ofitsiinyi sait zapovidnyka. URL: <https://ostriv.org/tourist/svjatilishhe/> (дата звернення: 22.09.2022).
110. Sviatylyshche-observatoriia. Natsionalnyi zapovidnyk Khortytsia. URL: <https://hortica.zp.ua/guide/north/85-sv3> (дата звернення: 22.09.2022).
111. Epistoliarna spadshchyna akademika D.I. Yavornytskoho. Dnipropetrovsk, 1997. Vyp. 1. Lysty vchenykh do D.I. Yavornytskoho. 888 s.